

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 85^e jaargang • juni 2012 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 3

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Vuilbestrijding in laatmiddeleeuws Utrecht

17e-eeuwse ruïne drie maal vereeuwigd

Een onbetaalde dinerrekening uit 1753

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Utrecht Verrast

Utrecht Verrast organiseert historische stadswandelingen in combinatie met creatieve workshops die inhoudelijk met elkaar verbonden zijn. Een leerzaam en leuk cultureel uitstapje in de Utrechtse binnenstad.

U kunt bij ons de volkstaal van de stad het plat Utereys leren, bij een pottenbakker plaatsnemen achter de draaischijf en een fraaie tegel decoreren. En mocht u binnenkort op stedentrip gaan dan is de workshop flaneer en fotografeer misschien iets voor u.

Meer informatie leest u op www.utrechtverrast.com

Historische workshops in het hart van Nederland

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.

Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

 VAN ZOELEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

60

Janna Coomans

Varkens van de werf

Stadsreiniging in laatmiddeleeuws Utrecht

67

Oases van rust en groen

Tweede Utrechtse Open Tuinendag

68

Laurens Schoemaker

Zoektocht naar een ruïne

Drie tekeningen van Herman Saftleven van het huis Soestbergen

75

Signalement

76

Daan Wegener

Neerslag meten en egels vangen

De Utrechtse bètafaculteit als casus van
200 jaar wetenschapsbeoefening

Boekbespreking

78

Johanna Maria van Winter

Een onbetaalde rekening uit 1753

Aan tafel met 3

83

Agenda en berichten

60

Struikelen over loslopende varkens

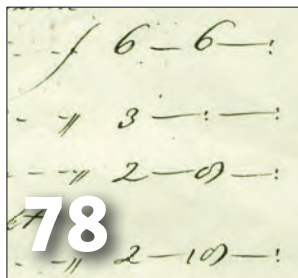
Geen slachtafval op straat, geen dode dieren in de gracht, schoonhouden van eigen werf: in de late Middeleeuwen stelde de Utrechtse stadsraad tal van regels op voor het schoonmaken en schoon houden van de stad. Burgers kregen niet alleen de verantwoordelijkheid zelf een bijdrage te leveren aan een schone stad, ze moesten elkaar ook aanspreken op overtredingen. Wie aangifte deed, ontving een deel van de opgelegde boete.

68

'Ruïne van een huis in Utrecht'

Nadat in 1674 een tornado over Utrecht trok, legde Herman Saftleven de aangerichte verwoestingen vast in een grote reeks tekeningen van bekende en onbekende bouwwerken. Op drie daarvan is hetzelfde huis te zien. Welk huis is dat? Waarom lijken de beschadigingen deels van ouder datum dan 1674? Hoe heeft het er oorspronkelijk uit gezien en bestaat het nog? Een speurtocht naar de verrassende antwoorden.

78

'Teelingen in gelee'

Een buffet voor achttien leden van een kerkelijk genootschap verzorgd door een Utrechts cateringbedrijf. Zo zouden we in moderne termen het feestmaal kunnen beschrijven dat Jan Hubert van Slijpe op 5 januari 1753 aanbood aan de medeleden van zijn 'prebende' in het Domkapittel te Utrecht. In het derde deel van de serie over Utrechtse eetculturen: reconstructie van een 18e-eeuwse feestmenu dankzij een onbetaalde rekening voor ruim twintig gerechten, van gestoofde hop tot gebraden kapoenen.

□ FOTO OMSLAG: JOOST CORNELISZ. DROOCHSLOOT (UTRECHT NA 1585 - UTRECHT 1666), DE GANZENMARKT EN DE STAD-
HUISBRUG TE UTRECHT, CA. 1620. DETAIL VAN HET LINKERDEEL VAN DOEK (107 X 215 CM). COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM,
UTRECHT, SCHENKING 1839. IMAGE & COPYRIGHT CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT/ERNST MORITZ

Stank en smerigheid, daarmee worden middeleeuwse steden vaak geassocieerd. Bestuurders en bewoners zouden onverschillig of onmachtig staan tegenover vervuiling en overlast. Toch stelde de Utrechtse Raad in de 15e eeuw, net als dat in andere Europese steden het geval was, regels op voor het schoonmaken en schoon houden van de stad en het bestrijden van stank en overlast. Hij werd daartoe gemotiveerd door economische belangen, dreigende epidemieën en het streven naar zeggenschap over de publieke ruimte.¹

Varkens van de werf

Stadsreiniging in laatmiddeleeuws Utrecht

Panorama van de stad Utrecht en omgeving uit het westen (detail). Hoewel niet alle onderdelen waarheidsgetrouw weergegeven zijn, is wel duidelijk dat de bebouwing binnen de stadsmuren zeer dicht is. Dat zal een eeuw eerder niet veel minder geweest zijn. Tekening door A. van den Wijngaerde, tussen 1555 en 1560.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Janna Coomans

Master-student mediëvistiek en sociaalhistorische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Het riool 'Slokop van St. Marie' in 1955, ter hoogte van het Hotel Kasteel van Antwerpen (Oudegracht 129) waar het in de Oudegracht uitmondt.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In 1444 verbood de stadsraad van Utrecht de 'vleschhouwers' om hun slachtafval op straat te gooien. Hij verkondigde aan de bijeengekomen burgers dat de slagers hun afval 'zoo verre uit den luyden [weg van de mensen]' moesten brengen, 'daert niemant en hindert'. Hoewel dat verplaatsen van het probleem lijkt, laat het wel zien dat de Raad - het belangrijkste bestuurlijke orgaan van Utrecht - zich ermee bezighield. Het was overigens niet de eerste verordening aangaande de verwijdering van slachtafval. Al in de vroegste Utrechtse registers met stadskeuren vinden we voorschriften waaruit blijkt dat de Raad de zorg voor de reinheid van de stad op zich nam.² De maatregelen werden ingegeven door economische belangen en de wens de leefomstandigheden van vooral de welgestelde burgers te

verbeteren. Ook de middeleeuwse Utrechter zat liever niet in de stank van zijn buurman en ergerde zich wanneer hij of zij over een loslopend varken struikelde. Bovendien werd de overlast echt ernstig wanneer een handelsschip niet verder de gracht op kon varen, omdat deze door puin werd geblokkeerd.

Handelsroute en waterbron

In de 15e eeuw werd het in Utrecht drukker en voller: het aantal inwoners groeide van naar schatting 13.000 tot 20.000 en binnen de stadsmuren werd de bebouwing navenant dichter. Dat leidde tot een verhoogd risico op vuilnishopen en andere vormen van overlast die het functioneren van de stad in gevaar konden brengen. Bij de maatregelen die de Raad trof, moest hij rekening houden met de ruimtelijke ordening

binnen de stadsmuren die bepaald werd door het landelijk karakter en het gebruik van de grachten.

Sinds de vroege Middeleeuwen was de vroegere Rijnloop door de stad uitgediept en gekanaliseerd om het water toegankelijker te maken voor schepen. Door geleidelijke ophoping van de taluds en aanleg van kade-wanden ontstond vanaf laat 12e eeuw de bekende constructie van een lage werf met werfkelders. Dat deze werven van groot belang waren voor de stad is af te leiden uit de talloze verzoeken van de Raad om de werven in goede staat te houden. Ten minste eenmaal per jaar kregen de bewoners van de grachtenpanden het verzoek hun werven voor een bepaalde datum op te knappen en vuilnis te verwijderen. De werven waren dus privé-eigendom, waarbij de grens liep tot het midden van de gracht. Hierdoor viel ook het vrijmaken van het grachtwater onder de verantwoordelijkheid van de bewoners.³

De grachten vervulden een aantal belangrijke functies. De Oudegracht was de voornaamste handelsroute van de stad. Tot de goederen die schepen in de stad laadden en losten hoorden veel bouwmaterialen, onmisbaar voor een groeiende stad. We komen dan ook veel verordeningen tegen met het verzoek houten balken en stenen van de werven en trappen te verwijderen.

Joost Cornelisz. Droochsloot (Utrecht na 1585 - Utrecht 1666), *De Ganzenmarkt en de Stadhuisbrug te Utrecht, ca. 1620* doek (107 x 215 cm)

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT, SCHENKING 1839. IMAGE & COPYRIGHT CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT/ERNST MORITZ

Deze balken werden soms ook tijdelijk opgeslagen in het water (misschien werden zij ook als brug gebruikt om te laden en lossen). Dit tot onvrede van de Raad, die besloot dat ze daar slechts drie dagen mochten liggen.

De gracht fungeerde ook als centrale watertoevoer. Op specifieke plekken was de werf verder verlaagd, zodat het water goed bereikbaar was om te wassen of emmers te vullen. Omdat brand een permanente dreiging vormde, trof de Raad maatregelen om snel bluswater vanaf de gracht te kunnen vervoeren. Dat was mogelijk door

de vele werftrappen die dan uiteraard wel vrij moesten zijn van vuilnis en andere blokkades.⁴

Riolen en vuilnisboten

Ten slotte was de gracht ook het belangrijkste instrument voor het verwijderen van afval. Dit betekent echter niet dat inwoners zomaar alles in de gracht mochten gooien: men was veel te bezorgd de handel te blokkeren. Wel kwam al het min of meer vloeibare afval via riolen of goten en greppels in de straten uiteindelijk terecht in de grachten of singel.

Er bestonden in de 15e eeuw verschillende soorten riolen: kleine buizen die vanaf de 'heymelickheden' of 'heymelickse camere' van gegoede huizen liepen. De eerste vermelding over een Utrechts secreet (toilet) stamt uit de 14e eeuw: In 1328 vinden we namelijk een geschil over een secreet dat 'drupte van Vrederix [...] synen groten steenhuse op Jonefr. Hildegonden erve'. Daarnaast waren er enkele grotere 'aefdochten'. De bekendste aefdocht - de 'Slokop' - was de afvoer van het kapittel St. Marie. Dat nog bestaande riool loopt van de Mariaplaats en mondt uit in de Oudegracht ter hoogte van nummer 129, het voormalig Hotel Kasteel van Antwerpen. De bouw van zo'n grote en kostbare

afvoer was vooral voor grotere religieuze instellingen weggelegd.

Om het grachtwater zo schoon mogelijk te houden, werden sommige sterk vervuilende ambachten zoals die van slachters en leerlooiers alleen toegestaan op bepaalde plekken in de stad, meestal zo ver mogelijk stroomafwaarts of alleen bij de stadsmuren of de singel.

Vast afval werd soms opgeslagen in een van de werfkelders en vervolgens per boot buiten de stad gebracht. In 1471 vermeldt het *Buurspraakboek* dat er op moet worden toegezien dat er geen vuilnis in de gracht valt als het op boten wordt geladen.

Een andere aanwijzing voor het bestaan van deze (mest-)schouwen' is

te vinden in de aanstelling in 1500 van ene Louwe Gerrits. Hij had tot taak het afval van de hele stad wekelijks per kar op te halen. Maar hij mocht ook een werf huren 'daer hy die vulnyse gaderen sal' [waar hij het vuil zal verzamelen]. Bovendien moest hij vijf voet van het water blijven met zijn kar, zodat er niets in de gracht zou vallen en hij de kade niet zou beschadigen. Het lijkt waarschijnlijk dat het verzamelde afval vandaar verder per boot werd afgevoerd.⁵

Kippen, schapen en varkens

De Oude- en Nieuwegracht vormden de economische ruggengraat van Utrecht en de stadskastelen aan het water toonden de rijkdom van

de handelaren en edelen. Hoewel de stad rondom de grachten dichtbebouwd en drukbezocht was, had het grootste deel van de stad binnen de muren een veel landelijker aanzicht. Er waren diverse onbebouwde plekken, vooral dankzij het grondbezit van de immunititeiten, de religieuze instellingen zoals kloosters en kerken die van oudsher een grote kring land om hun gebouwen heen bezaten. De immunititeiten, zoals het kapittel van Sint Jan waren omgeven met greppels of immunitetssloten. Dit soort greppels vormden een populaire locatie om ongezien afval te dumpen. Zo verzocht de Raad in 1417 om geen kadavers van huisdieren in de greppels te werpen.⁶

Burgemeester Vos-van Gortel (rechts) en wethouder Van Willigenburg (midden) onthullen de 'loertoeter' op de Mariaplaats, 16 september 1988. De 'loertoeter' is een door gemeenteambtenaar Klaas Kos ontworpen apparaat waarmee het mogelijk is een kijkje te nemen in de 'Slokop van St. Marie'.

□ FOTODIENST GAU. HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Naast de immuniteiten was de leefstijl van de inwoners bepalend voor het landelijke karakter van de stad. Veel burgers hadden een erf bij hun huis waar zij goederen opsloegen en waar achter in de tuin een houten secrete stond. Ook hielden velen kippen, schapen, en varkens aan huis. Rundvee en paarden werden meestal buiten de stad op de stadsweide gehouden, maar varkens waren hiervan uitgesloten. Er moeten honderden varkens in de stad rond gelopen hebben en het is dan ook niet verwonderlijk dat die voor de middeleeuwen een van de grootste ergernissen vormden. De dieren veroorzaakten vernielingen tijdens hun zoektochten naar eten en verwondden soms zelfs kinderen. Toch bleek de overlast zeer moeilijk te bestrijden: de vermaning dat de varkens niet meer zonder toezicht op straat mochten lopen, werd tussen 1385 en 1528 talloze malen herhaald. Wanneer men toch een varken zonder eigenaar aantroef, werd het dier in beslag genomen. Een ander probleem waren de imitaties van de 'heilige' varkens van

Sint Antonius. De varkens van deze beschermheilige mochten wel loslopen en waren te herkennen aan een merkteken op de oren. Aangezien het voeden van deze dieren geluk bracht, maakten anderen hier gebruik van door hun varken van hetzelfde merkteken te voorzien in de hoop een gratis maal voor de dieren te versieren. Kennelijk werd dit op zo'n grote schaal gedaan dat een keur deze vorm van fraude verbood.⁷

Slijkburgers en toezichthouders

Niet alle locaties waren even belangrijk om schoon te maken: het schoon houden van de drukste en economisch meest relevante plaatsen in de stad had hoge prioriteit. Naast de grachten behoorden daartoe ook de markten. Tussen de Mariaplaats, Boterstraat, Ganzenmarkt en Oudegracht was een aaneenschakeling van markten, en aangezien vuilnis zich op deze plekken snel ophoopte, stelden de stadsraad zogenaamde slijkburgers aan. Deze slijkburgers hadden een precies omschreven taak om een marktplaats, brug of zelfs een trap schoon te hou-

den. Zij verkregen het burgerschap op voorwaarde dat zij hun taak naar behoren uitvoerden.

We kennen deze vorm van benoemde schoonmakers, in Utrecht voor het eerst vermeld in 1408, niet uit andere steden. Het aanstellen van slijkburgers lijkt een experiment om de reinheid van belangrijke plekken te verbeteren. Zij konden hun taak niet delegeren en moesten zelf de hun toegewezen plek schoonmaken, maar mochten wel boetes uitdelen (en ten minste een deel van de opbrengst houden) wanneer zij iemand betraptten op het dumpen van vuilnis op hun gebied. Er werden echter ook toezichthouders benoemd, zoals Jan die Barbier die in 1463 toezicht moest houden op het schoonmaken van de Zadelstraat.⁸

Dreigende epidemieën

Hoe kon de Raad de verordeningen handhaven? Het belangrijkste middel was een beroep doen op hulp van medeburgers. Bij veel verordeningen staat: 'ende hyr van zel een ygelick koermeyster wesen' [en hiervan zal iedereen opziener zijn]. Dit betekende dat als iemand een overtreding zag en aangaf, hij of zij een deel van de opgelegde boete ontving. Op deze manier stimuleerde de stadsoverheid dat inwoners elkaar corrigeerden. Jammer genoeg zijn er geen gegevens bekend over hoeveel mensen daadwerkelijk bekeurd werden voor het vervuilen van de stad. Aan de andere kant is het goed voor te stellen dat men dergelijk kleine vergrijpen informeel afhandelde en niet in de boeken noteerde.⁹

Drukte tijdens een marktdag op de Mariaplaats. Gezien vanuit het zuiden met enkele claustrale huizen, de zuidwestelijke toren van de Mariakerk en rechts op de achtergrond de kerktoeren van het St.-Ceciliaklooster. Tekening toegeschreven aan Jan van de Velde II, ca. 1617.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In de late 14e en 15e eeuw kreeg stadsreiniging meer aandacht. Veel historici brengen deze toenemende zorg voor een schone stad in verband met de terugkerende pestepidemieën die Nederland sinds 1348 teisterden en die tot ver in de 17e eeuw aanhieldden. Hoewel de stedelijke wetgevers noch de geneeskunst enige weet hadden van bacteriën en evenmin de kleine rattenvlo als boosdoener voor de pest verdachten, hadden ook zij een intuïtieve afkeer van stank en vuiligheid als bedreiging voor de gezondheid. Bovendien zagen zij dat burgers die in aanraking waren geweest met besmette stadsgenoten vaker zelf de ziekte kregen. Daarom trof de Raad een scala aan maatregelen om zowel de besmette mensen als de goederen te markeren en in quarantaine te plaatsen.¹⁰

Ook de slijkburgers lijken een rol in ziektepreventie gespeeld te hebben. Na elk 'ziektejaar' waren er aanzienlijk meer aanstellingen.¹¹ De middel-

euwse bestuurders legden echter het verband tussen reinheid en voorkomen van ziektes waarschijnlijk alleen bij maatregelen tegen de verspreiding van de pest. Bij de andere schoonmaakactiviteiten werd de bevordering van de gezondheid nooit als reden vermeld.

Macht over de openbare ruimte

Voor de Raad was het schoonmaken van de stad om meerdere redenen belangrijk. Naast de genoemde economische en gezondheidsmotieven speelde ook zeggenschap over de openbare ruimte een belangrijke rol. Door regels op te stellen en slijkburgers in te huren maakte de Raad namelijk ook duidelijk iets te zeggen te hebben over deze plekken. Bovendien zijn de slijkburgers een personificatie van het idee dat de burgers gemeenschappelijke verantwoordelijkheid droegen voor het schoonhouden van de publieke ruimte, omdat zij in ruil voor hun activitei-

ten het burgerschap ontvingen. De machthebbers binnen de Raad probeerden via dit bestuurlijke orgaan niet alleen het geweldsmonopolie in de stad te verkrijgen en te behouden¹², maar ook andere zaken naar zich toe te trekken. In de keurboeken wisselen keuren over geweld, criminaliteit, burgerrechten en plichten, gildevoorschriften met bijbehorende hygiënische voorzorgsmaatregelen en reinigingsverordeningen elkaar af. Met al die keuren, dus ook die over de stadsreiniging, streefden de machthebbers in de Raad naar behoud en als het even kon versterking van hun macht.

Hoewel er vaak geen strikte scheiding tussen publiek en privé bestond, wil dat niet zeggen dat er helemaal geen onderscheid werd gemaakt. Straten waren vaak particulier bezit, maar bewoners waren soms ook verantwoordelijk voor het onderhoud van op last van de stedelijke autoriteiten geplaveide wegen. Meer inmening in de stadsreiniging, waarmee de Raad de claim legde op de zeggenschap over bepaalde ruimtes, betekende ook meer macht over de stad. Het publiekelijk voorlezen van ver-

ordeningen was bovendien bij uitstek een manier om inwoners te laten weten wie er de baas was.¹³

Dat sommige bevelen steeds herhaald worden, doet vermoeden dat niet iedereen in dezelfde mate gehoor gaf aan de verzoeken. We lezen herhaaldelijk dat het verboden is kadavers in de grachten te dumpen, het bloed van aderlaten op straat te gieten of je te ontlasten op het kerkhof. Maar bete-

kende dat dat er talloze dode honden en katten in de grachten dreven, dat de straten besmeurd waren met bloed en dat men op het kerkhof tot de enkels in de poep stond? Die interpretatie doet waarschijnlijk geen recht aan de inspanningen van de Utrechtse Raad en de inwoners. Het is onmogelijk om een definitief antwoord te krijgen over hoe schoon of vies middeleeuws Utrecht was, maar het grote

aantal verordeningen wijst erop dat de stedelijke overheid serieus zorg droeg voor de bestrijding van vuil. Hoewel er vanuit een 21e-eeuws perspectief misschien vooral sprake was van symptoombestrijding, bestond er door de aanstelling van slijkburgers, het gebruik van vuilnisboten en de jaarlijkse schoonmaakverzoeken van de grachten wel degelijk een systeem voor stadsreiniging.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van een paper voor de cursus 'Premodern Public Health'.
- 2 De verordeningen tussen 1385 en 1579 zijn bewaard gebleven in het zogenaamde *Buurspraakboek* (BSB), Utrechts Archief, inv. nr. 2029-2050. Ook in de keurboeken *Liber Albus*, *Liber hirsutus minor*, 'T Roede Boeck' en *Die Roese* zijn verordeningen betreffende stadsreiniging te vinden. Deze zijn bijeengebracht in: S. Muller, *De Middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht, Deel I* (Utrecht 1883), en *De gilden van Utrecht tot 1528: verzameling van rechtsbronnen deel II* (Den Haag 1896) 88. Zie voor de discussie over stadsreiniging onder andere: Lynn Thorndike, 'Baths, and Street Cleaning in the Middle Ages and Renaissance', in: *Speculum* 3 (1928) 193-203, en Dolly Jørgenson, 'Cooperative Sanitation. Managing streets and gutters in Late Medieval England and Scandinavia', in: *Technology and Culture* (2008) 547-567.
- 3 BSB 1386. Fol. 40. Mensen moesten 'Ladike voer zinen werf uter grafte totter middle van den grafte ende 't slijk weg doen voeren' [de gracht schoonmaken tot het midden van de gracht en het slijk wegbrengen].
- 4 BSB 1471, fol. 163. Het BSB vermeldt een groot aantal verzoeken de brandtrappen vrij te maken. BSB 1385, 1387, 1412, 1463, 1471; M.W.J. de Bruijn e.a. (red.), *Utrecht aan de werf* (Utrecht 1988) 20.
- 5 N. van der Monde, *Beschrijving van de pleinen, straten, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* (Utrecht 1844) 80-89, 130. In 1357 gaf de stad toestemming op de 'Slokop' onder de Steenweg door naar de gracht te laten lopen. Zie: *Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1973* (Utrecht 1973) 154.
- 6 H.W. Hoitink, *Vletquaet end Onreynlicheyt: een studie over de afvalbestrijding in de stad Utrecht in de vijftiende eeuw* (masterscriptie, UU 1999) 17; Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust* (Utrecht 2008), 35; R. de Bruin e.a. (red.), 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).
- 7 Keur XXV, Muller, *Rechtsbronnen*, 195. Hoitink, *Vletquaet*, 17; van der Monde, *Beschrijving*, 100; J. Overvoorde, *De gilden van Utrecht tot 1528* (1897) 28; BSB 1385, fol. 12.
- 8 BSB 1412. fol. 84 en 1463, fol. 9; van der Monde, *Beschrijving*, 79; Carla Kwakman, 'Slijkburgers in Utrecht', in: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 19 (2005) nr. 3, 167-174, aldaar 167-168.
- 9 Wie geen melding deed, kon zelfs als medeplichtige worden aangewezen: BSB 1471, en Dick Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (Bloemendaal 1976), 16, 37, 70; Bogaers, 'Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw', in: *BMGN* 112 (1997) 336-363, aldaar 363.
- 10 R. Rommes, 'Op het spoor van de pest', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 1991) 93-120, aldaar 119, en BSB 1467, fol. 85; Thorndike, 'Baths, and Street Cleaning', 203. Zie over dit onderwerp in Duitse steden: Annemarie Kinzelbach, 'Infection, Contagion and Public Health in Late Medieval and Early Modern German Imperial Towns', in: *Journal of the History of Medicine* 61 (2006) 369-389, aldaar 380.
- 11 Kwakman, 'Slijkburgers'.
- 12 Justine Smithuis, 'Politiek en Geweld in een laatmiddeleeuwse stad - Utrecht, 1400-1430', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 123 (2010), afl. 2, 240-254. Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, en Frans Camphuijsen, *Public Speech and Societal Narratives of a Late Medieval Law Court. The Council of Utrecht, 1385-1425* (masterscriptie UvA 2011).
- 13 Smithuis, 'Politiek en geweld', 252.

Oases van rust en groen

Tweede Utrechtse Open Tuinendag

De tuin van Zuylenspiegel

□ FOTO TOERISME UTRECHT

Op zaterdag 30 juni vindt in de Utrechtse binnenstad de tweede Open Tuinendag plaats. Bezoekers kunnen genieten van het groen, de rust en de schoonheid van 43 tuinen van particulieren, musea en andere instellingen. In sommige, zoals die van Zuylenspiegel, waant men zich in mediterrane streken.

Verborgen achter gevels en poorten van de historische binnenstad van Utrecht ligt een ongekende schat aan stads- en binnentuinen met vaak verrassende staaltjes tuinarchitectuur. De Open Tuinendag Utrecht biedt de mogelijkheid tuinen te bekijken, die gedurende de rest van het jaar in het algemeen niet toegankelijk zijn. De variatie is groot. Of het nu gaat om grote tuinen van instellingen of kleine particuliere tuinen, verborgen hofjes en pandhoven van middeleeuwse kerken, tuinen met een sobere architectuur of tuinen met beelden en vijvers: allemaal hebben ze een eigen karakter en bieden ze een nieuwe kijk op de historische gebouwen in de omgeving.

Italiaanse sferen

Een fraai voorbeeld van een formele tuinaanleg is de stijltuin met vijver binnen het huizenblok van Zuilenstraat, Nieuwegracht, ABC-straat en Nieuwegracht. In de loop der jaren is de tuin achter 'Zuylenspiegel', het uit 1860 daterende notarishuis Zuilenstraat 5, uitgegroeid tot een langgerekt geheel van waterpartijen, prieel-

tjes, fonteinen, pergola, beelden, vazen en waterspuwers. Wie niets vermoedend vanuit de doorgang bij de ABC-straat (ook de toegang op 30 juni) de tuin in loopt, waant zich, zeker op een zonovergoten zomerdag, plots in Italiaanse sferen.

Ook alleen tijdens de Tuinendag toegankelijk zijn de Officiers- en Manschappentuin van het voormalige Duitse Huis, tegenwoordig het hotel Karel V (ingang Springweg). In de Officierstuin staan grote, vaak zeer oude bomen zoals een Japanse Notenboom en een Oosterse Plataan. De Manschappentuin heeft een strakke indeling en is beplant met vruchtbomen. Zuylenspiegel en hotel Karel V: het zijn maar twee voorbeelden van de vele panden waarachter of waaromheen zich het gecontroleerde groen op gevarieerde manieren manifesteert.

Passe-partout

Op de Open Tuinendag Utrecht zijn de deelnemende tuinen tussen 10.00 en 17.00 uur te bezoeken op vertoon van een passe-partout. Dit programmaboekje bevat een beschrijving van iedere locatie en een handige plattegrond. De opengestelde tuinen liggen allemaal in de historische binnenstad van Utrecht, op loopafstand van elkaar. Bovendien zijn diverse tuinen met horecagelegenheden in het programma opgenomen.

Een passe-partout kost € 12,50 per persoon en is onder meer verkrijgbaar bij de VVV-Utrecht. Vooraf bestellen is ook mogelijk via: VVV-Utrecht, Domplein 9-10, telefonisch: 0900 - 128 87 32 (€ 1,30 per gesprek) of via info@opentuinendagutrecht.nl. Gezien de grote belangstelling vorig jaar wordt reserveren aanbevolen. Meer informatie over het programma en de tuinen is te vinden op www.opentuinendagutrecht.nl.

1. Herman Saftleven, Ruïne van een huis (hier geïdentificeerd als het huis Soestbergen), zwart krijt, penseel in kleur, gemonogrammeerd en gedateerd: 'HSL /1674'.

□ AMSTERDAM, RIJKSPRENTENKABINET

Zoektocht naar een ruïne

Drie tekeningen van Herman Saftleven van het huis Soestbergen

De Utrechtse kunstenaar Herman Saftleven maakte niet alleen vele tekeningen van het in 1674 ingestorte middenschip van de Domkerk, maar ook van andere ruïnes en beschadigde huizen. Drie daarvan, verspreid geraakt over collecties in Amsterdam, Brussel en Parijs, blijken bij nader inzien hetzelfde pand weer te geven en nieuw licht te werpen op het nog bestaande Huis Soestbergen.

De jaren zeventig van de 17e eeuw waren moeilijke jaren voor de Republiek en zeker voor Utrecht. De bezetting van de stad door Franse troepen in juni 1672 bracht veel ellende met zich mee. Huizen en boerderijen in de nederzettingen vlak buiten de stad werden geplunderd en platgebrand. Van huis en haard verdreven families zochten hun heil binnen de stad, maar daar was de toestand niet veel beter. In de loop van 1673 keerden de kansen in het voordeel van de Republiek. De hoofdmacht van de Fransen verliet de stad op 23 november van dat jaar via de Tolsteegpoort. Om te zorgen dat Utrecht en het omliggende platteland verder ongemoeid werden gelaten, stemden stad en gewest in met een afkoopsom van f 450.000,-. De Fransen dwongen de betaling van deze brandschatting af door enkele tientallen gijzelaars mee te nemen. Zij keerden enige maanden later terug, maar geld om herstelwerkzaamheden uit te voeren was er toen niet meer.

De verwoestende tornado van 1674

De winter van 1673-1674 was zeer koud en duurde langer dan andere jaren. De (zoute) Zuiderzee vroom geheel dicht en nog op 16 maart 1674 liepen er mensen van Enkhuizen over het ijs naar Stavoren. Tot 4 april werd er zelfs nog geschaatst op de Haarlemmermeer. Na een kort voorjaar volgde een koele, onbestendige zomer met veel onweersbuien en zware stormen. Grote klap was de zomerstorm van woensdag 1 augustus. Op die dag trok een front van ongeveer tweehonderd kilometer breed van zuidzuidwest naar noordnoordoost over midden-Frankrijk en het huidige België, Nederland en Noord-Duitsland.

De onwaarschijnlijk sterke rukwinden, zware onweersbuien, hevige regens en hagelbuien waarmee de storm gepaard ging, lieten een spoor van verwoestingen achter. Er zijn schademeldingen bekend uit vele plaatsen waaronder Fontainebleau (bij Parijs), Straatsburg, Brussel, Mechelen, Antwerpen, Turnhout, Rozendaal, Utrecht, Hilversum, Amsterdam, Texel en Hamburg. Weerkundigen menen dat er tijdens de storm twee tornado's tot ontwikkeling zijn gekomen. Eén van beide tornado's is precies over Utrecht getrokken.

De stad werd 's avonds tussen zeven uur en half acht getroffen. Ongeveer een kwartier lang stonden hemel en aarde in vuur en vlam. Hevige slagregens, gierende winden, donder, bliksem, neerstortende torens, gevels en schoorstenen maakten een hels lawaai. Vanwege het trillen van de grond meenden sommigen dat er sprake was van een aardbeving. Nadat de storm voorbij was getrokken, kwamen de burgers uit hun schuilplaatsen tevoorschijn. Zij zagen de enorme ravage met grote afschuw aan.

Het schip van de Domkerk was ingestort en beide torens van de Pieterskerk waren omgewaaid. De kapel van het Duitse Huis was vrijwel geheel verwoest. Ook de Nicolaaskerk, de Buurkerk en de Jacobikerk hadden stormschade opgelopen. Van de molens op de stadswal stonden er nog maar twee overeind. Even buiten de Wittevrouwenpoort was een herberg ingestort en

Laurens Schoemaker

Assistent-conservator historische topografie
bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische
Documentatie, Den Haag.

Prent (kopergravure) van C. Waumans, 17e eeuw, naar een zelfportret van Herman Saftleven uit ca. 1650, uitgegeven door J. Meyssens, afkomstig uit: Cornelis de Bie, Het Gulden Cabinet van de edel(e) vry schilderconst [...]. Lier, 1661.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

2. Herman Saftleven, Ruïne van hetzelfde huis als op afb.1 (linkerdeel), zwart krijt, penseel in kleur, gemonogrammeerd: 'HSL', eigenhandig opschrift verso: 'Dit op dandersijde getekent van Herman Zaft Leven is bij Zoesberghen @ 1674'.

□ FOTO J. GELEYNIS / WWW.ROSCAN.BE. © KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË, BRUSSEL

3. Herman Saftleven, Ruïne van hetzelfde huis als op afb.1 (rechterdeel), zwart krijt, penseel in kleur, eigenhandig opschrift verso: 'Dit op dandersijde getekent van herman Zaftleven is bij Soesbergen @ 1674'.

□ PARIJS, FONDATION CUSTODIA

hierbij waren verscheidene mensen omgekomen. Boerderijen in de omgeving van Utrecht hadden veel schade aan hun daken.

Herman Saftleven (1609-1685) woonde samen met zijn vrouw Anna van Vliet in de binnenstad van Utrecht in het tegenwoordige huis Achter Sint Pieter 7, dat het echtpaar al in 1639 had gekocht. Het huis bevindt zich praktisch tussen de Domkerk en de Pieterskerk in en het is dan ook zo goed als zeker dat Saftleven de storm van zeer nabij heeft meegemaakt. Het moet een welhaast verpletterende indruk op hem hebben gemaakt. De grote ravage die het gevolg was van 'Godts onweer' vormde een belangrijke inspiratiebron voor hem. Gewapend met schetsboek en zwart krijt documenteerde hij de enorme schade aan de Domkerk en de Pieterskerk. Daarnaast tekende hij op een bescheidener formaat ruïnes binnen, maar vooral buiten de ommuurde stad. Drie van deze tekeningen worden hier nader onderzocht.

Ruïne van een huis in Utrecht

In het Rijksprentenkabinet in Amsterdam bevindt zich een tekening van Herman Saftleven van een huis zonder dak (afb.1). De schade is aanzienlijk, maar in verge-

lijking met de meeste andere toegetakelde gebouwen op zijn ruïnetekeningen lijkt dit huis er genadig vanaf gekomen, want de belangrijkste muren staan nog overeind. 'Ruïne van een huis in Utrecht' is de titel die het blad in het Rijksprentenkabinet heeft gekregen, terwijl in Saftlevens oeuvre-catalogus door Wolfgang Schulz uit 1982 de titel luidt: 'Ruïne ohne Dach in Utrecht'.

Schulz plaatste de tekening in de zogenoemde 'Gruppe farbiger Ansichten im Querformat von 1674', een groep van negen uitgewerkte tekeningen, die vanwege overeenkomsten in uitvoering, maat, onderwerp en datering als verwant kunnen worden beschouwd. Het zijn tekeningen in zwart krijt en penseel in kleur van ruïnes, beschadigde huizen en bruggen in de nabije omgeving van de ommuurde stad. Zij zijn met de ineengevlochten letters 'HSL' gemonogrammeerd, 1674 gedateerd, niet voorzien van eigenhandige, verklarende opschriften, en hebben een liggend formaat van ongeveer 23 x 31 cm. Waarschijnlijk zijn ze gemaakt voor de losse verkoop.

De Amsterdamse tekening toont de resten van een vrijstaand huis dat in zijn oorspronkelijke opzet bestond uit een parterre, een verdieping en een zolder. Het dak lijkt naar binnen gevallen. Eén topgevel met schoor-

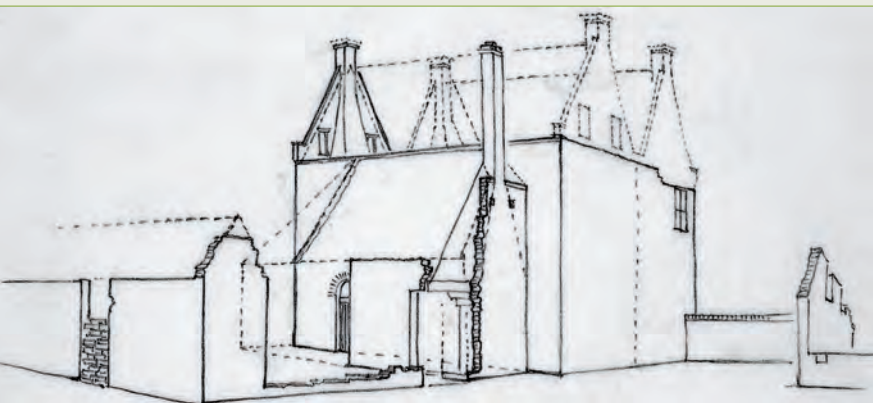
4. Jan van Vianen, *Stadsplattegrond van Utrecht* (1695; detail), kopergravure, tweede staat, uitgegeven door Reinier en Josua Ottens, Amsterdam, tussen 1725 en 1750. Links is een gedeelte van de stad te zien met de Nicolaaskerk (nr. 19), Oudegracht (nr. 88), Tolsteegpoort (nr. 75) en bastion Manenburg (nr. 44). Ter hoogte van deze vooruitgeschoven versterking stroomt de Kromme Rijn onder de Krommerijnbrug in de stadsbuitengracht. De Ganssteeg (nu Gansstraat) begint bij nr. 83 en loopt min of meer parallel aan de Kromme Rijn in zuidoostelijke richting. Na het dichtbebouwde gedeelte van de Ganssteeg ligt aan beide zijden van deze weg het kleine gerecht Soestbergen. Het eindigt direct na de molen de Gans en het huis Soestbergen.

steen staat nog overeind. De andere schoorsteen hoort bij een grotendeels verdwenen aanbouw, waarschijnlijk een keuken of bakhuis. Gebundelde takkenbossen liggen hier ordeloos op en over elkaar. In de afgebrokkelde muur links op de voorgrond is een muuranker aangebracht. Rechts hiervan is in de gevel van het huis een relatief kleine toegangsdeur te zien. Aan het eind van de andere gevel bevindt zich op het niveau van de verdieping een glas-in-loodraam, waarvan het onderste gedeelte met luiken is gesloten. Achter een laag muurtje ontwaren we drie figuren met hoeden. Wat is er gebeurd? Waar is dit? Het lijkt een lastige puzzel, want behalve het monogram 'HSL' en het jaartal 1674 zijn er geen opschriften.

'Goebergen' en 'Zoesberghen'

Schulz verwees naar een tekening in de collectie De Grez in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel waarop het linkerdeel van hetzelfde huis is te herkennen (afb.2). Een doorgang in de muur op de voorgrond is door middel van opgestapelde stenen dichtgezet. Links van het huis zijn wat schamele resten van overige bebouwing zichtbaar. Het Brusselse blad heeft als titel 'Afgebrand huis nabij Utrecht' en Schulz noemde het 'Hausruinen bei Utrecht'. De databank van de website van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) duidt de voorstelling echter aan als 'Afgebrand huis te Goebergen?' Dit blijkt de vertaling te zijn van de

Franse titel in de catalogus van de collectie De Grez uit 1913: 'Maison incendiée à Goebergen'. Het vraagteken achter de titel in de database van het KIK zal zijn toegevoegd, omdat 'Goebergen' als toponiem onbekend is. De zoektocht naar de locatie lijkt hier dood te lopen, maar met zijn verwijzing naar de tekening in de collectie De Grez gaf Schulz, waarschijnlijk onbewust, toch de sleutel tot de oplossing. Het eigenhandige opschrift op de achterzijde van het blad bevat namelijk een belangrijke aanwijzing. Er staat: 'Dit op dandersijde getekent van Herman Zaft Leven is bij Zoesberghen @ 1674'. 'Goebergen' is dus een verkeerde lezing van 'Zoesberghen'. Dit wordt bevestigd door het eigenhandige opschrift op een andere tekening, die in dit verband niet door Schulz wordt genoemd, en waarop eveneens een gedeelte van het huis is te herkennen (afb. 3). Op het blad, dat deel uitmaakt van de collectie van Frits Lugt in de Fondation Custodia in Parijs, is het rechterdeel van het huis te her-

5. Frans Kipp, Reconstructietekening van het huis Soestbergen in 1674. De achterzijde gezien vanuit het zuidoosten, met het huis in ruïneuze toestand. Met hulplijnen is de situatie vóór de verwoesting aangegeven.

6. Frans Kipp, Reconstructietekening van het huis Soestbergen omstreeks 1670. De achterzijde gezien vanuit het zuidoosten, vóór de verwoesting, met aangebouwde keuken met lessenaarsdak en schuur.

kennen. De tekening is min of meer een uitsnede van het Amsterdamse blad (afb. 1). Op de achterzijde staat: 'Dit op dandersijde getekent van herman Zaftleven is bij Soesbergen @ 1674'.

Dit op dander sijde...

De tekeningen in Brussel en Parijs (afb.2 en 3) behoren beide tot een door Schulz met de naam 'Dit op dander sijde...' aangeduide serie, die bestaat uit meer dan vijftig bladen met afbeeldingen van ruïnes, gehavende huizen, kapellen, boerderijen, bruggen, poorten en verdedigingstorens. Aan de achterzijde zijn deze bladen telkens voorzien van een eigenhandig opschrift dat begint met 'Dit op dander sijde getekent van Herman Saftleven is', waarna volgen: een plaatsaanduiding: in ons geval 'bij Zoesberghen' en 'bij Soesbergen'; het teken @ voor 'anno'; en het jaartal 1674.

De tekeningen meten ongeveer 20 bij 15 cm. Zij zijn uitgevoerd in zwart krijt en penseel in grijs, of zwart krijt en penseel in kleur. Op twee na hebben ze een staand formaat. Ongeveer een derde van de bladen is voorzien van het monogram 'HSL'. De meeste tonen ruïnes buiten de ommuurde stad. Michiel Plomp wees erop

dat de serie in bezit is geweest van Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798), wiens verzameling op 3 maart 1800 in Amsterdam werd geveild. In de catalogus van deze verkoping vinden wij vijftig tekeningen uit deze serie in omslag FFF:

'Waarin geplaatst zyn vier en twintig stuks gecouleurde en zés en twintig stuks ongecouleurde Teekeningen, alle uitmuntend geteekend, door H. ZAFTELEVEN, voorstellende Ruïnes en Gezigten, in en omtrent de Stad Utrecht; zullende dezelve den liefhebbers in één koop aangeboden worden; echter behouden de Verkoopers aan zig het recht, dat, zo daar voor niet naar genoegen geboden mogt worden, dezelve als dan stuks wyze te verkoopen, van N°. 1. tot N°. 50. benevens een Tytel; ieder is hoog 7 $\frac{1}{2}$ en breed 5 $\frac{3}{4}$ duim.'

De bladen brachten samen voldoende op, zodat zij niet apart hoefden te worden geveild. Ze werden voor f 405,- afgeslagen aan Wybrand Hendriks, kastelein van Teylers Stichting en opzichter van het kunstkabinet. De vier tekeningen uit de omslag die voor Teylers Stichting werden geselecteerd, zijn nog altijd in het gelijknamige museum in Haarlem aanwezig. Hendriks heeft de meeste van de overige 46 waarschijnlijk onderhands aan verzamelaars doorverkocht.

Zoals in de veilingcatalogus van de verzameling Ploos van Amstel wordt vermeld, bevatte de serie ook een titelblad. Hoewel niet bekend is hoe het er heeft uitgezien en waar het is gebleven, bevestigt het bestaan ervan dat de tekeningen samen een serie vormen. Mogelijk lag het in de bedoeling van de kunstenaar om deze aan de stad Utrecht te verkopen. Dat is dan uiteindelijk niet doorgegaan, misschien wel vanwege het geringe belang van de afgebeelde ruïnes. Het feit dat er nu meer dan vijftig tekeningen bekend zijn, wijst erop dat er al vóór 1800 tekeningen uit de serie moeten zijn verkocht. Het ontbreken van een register maakt het moeilijk om vast te stellen welke bladen via Ploos van Amstel en welke via een andere route tot ons zijn gekomen.

Het gerecht Soestbergen

Uit de opschriften kunnen we afleiden dat de ruïne zonder dak op de drie tekeningen van Saftleven zich in het ten zuiden van Utrecht gelegen gerecht Soestbergen bevond. Volgens middeleeuwse leenregisters omvatte dit goed 24 morgen land met 'zoeslag', dat wil zeggen het recht om zoden van het land te steken of - meer algemeen - om aarde van het land te halen. De zoden werden gebruikt voor de versteviging van wegen en dijken. De naam Soestbergen is waarschijnlijk afgeleid van de 'zoesbergen' of zodenbergen die hier in de oogsttijd waren te vinden.

Op de stadsplattegrond van Jan van Vianen (ca. 1600 - na 1726) uit 1695 is het gerecht duidelijk aangegeven (afb.4). Soestbergen bevond zich buiten de Tolsteegpoort, langs de zuidwestelijke oever van de Kromme Rijn. Het begon direct ten zuidoosten van het dichtbebouwde deel van de Ganssteeg (dat nog bij het buitengerecht Tolsteeg hoorde) en liep aan beide zijden van deze steeg door tot even voorbij de korenmolen

7. Hier toegeschreven aan Louis Philippus Serrurier, Het huis Soestbergen in 1729, pen en penseel in grijs, onderschrift: 't huijs Soestbergen. bij utregt bij gans steeg & kovels waade 1729 / buijte de tolsteegs poort'.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Gans. Ten noorden van de Ganssteeg werd de grens van het gerecht gevormd door de Kromme Rijn. Ten zuiden van de Ganssteeg bestond de grens uit een gracht. Soestbergen viel nog net binnen de stadsvrijheid van Utrecht, wat onder andere inhield dat producten afkomstig uit het gerecht belastingvrij in de stad konden worden verhandeld. In de 19e eeuw werd de naam Ganssteeg vervangen door Gansstraat, waarbij ook het gedeelte van de weg tussen de Begraafplaats Soestbergen en de spoorwegovergang zo werd genoemd.

Het huis Soestbergen

In het gerecht Soestbergen bevonden zich enkele tientallen huizen. Voor de door Saftleven getekende ruïne komt slechts één huis in aanmerking: het huis Soestbergen. De kunstenaar heeft de achterzijde en de naar het zuidoosten gerichte zijgevel van het herenhuis in beeld gebracht. Omdat de buitengerechten niet door een zware verdedigingswal werden beschermd, waren zij kwetsbaar. In 1672 werden verscheidene huizen in de Ganssteeg door Franse troepen geplunderd en 'ontbloet van dack, deuren, ende veijnsters, vloeren'. De schade in het gerecht Soestbergen bedroeg bijna f 8.000,-. De zinsnede 'ontbloet van dack' doet onmiddellijk denken aan de ruïne van het huis zonder dak op de drie tekeningen van Saftleven. Het feit dat er vrij grote planten op de muren groeien, wijst erop dat het huis Soestber-

8. Frans Kipp, Reconstructietekening van het huis Soestbergen omstreeks 1700. De voorzijde gezien vanuit het noordwesten.

gen al voor de storm tot een ruïne was vervallen. Dat moet dan tijdens de Franse bezetting zijn gebeurd. Hoewel het gezien de verformfaaide omgeving aannemelijk is dat de drie tekeningen van na de storm van 1674 dateren, moeten we er wel rekening mee houden dat het grootste deel van de schade aan het huis dus al tijdens de Franse bezetting was ontstaan.

Aan de hand van de tekeningen van Saftleven heeft de Utrechtse bouwhistoricus Frans Kipp reconstructietekeningen gemaakt van het huis Soestbergen. Op basis van de geruïneerde staat (afb.5) was het mogelijk om de situatie vóór de verwoesting te reconstrueren (afb.6). Op de tekeningen is te zien dat het gaat om een tweebeukig huis met twee achter elkaar liggende zadeldaken. In de binnenstad van Utrecht is dit 17e-eeuwse huistype goed vertegenwoordigd, maar in het buitengerecht Soestbergen is het het enige voorbeeld ervan. Het huis is zeer waarschijnlijk voortgekomen uit een middeleeuws eenbeukig huis, dat al vóór 1670 aan de achterzijde moet zijn uitgebreid met een tweede beuk en een aanbouw met lessenaarsdak en schoorsteen. Gezien de forse schoorsteen is de aanbouw eerder een keuken dan een bakhuis (waarin alleen brood en koek werd gebakken). De gebundelde takkenbossen op de tekeningen van Saftleven (afb.1 en 3) benadrukken deze functie, want zij dienden als brandhout en zullen oorspronkelijk op de zolder van de keuken hebben gelegen. De reconstructietekeningen laten zien dat de relatief kleine deur in de gevel feitelijk een binnendeur is, die keuken en achterbeuk met elkaar verbond.

Een tekening in Het Utrechts Archief, die hier op stilistische gronden aan Louis Philippus Serrurier (1706-1751) wordt toegeschreven, toont het huis Soestbergen vanaf de Ganssteeg in het jaar 1729 (afb.7). We zien een tweebeukig huis met twee zadeldaken tussen tuitgevels met puntige schoorsteenhoeden. In de kleine uitbouw met lessenaarsdak in het midden van de zijgevel waren de latrines ondergebracht. In de zijgevel bevinden zich verscheidene muurankers en drie kruisvensters onder ontlastingsbogen. Vanuit het venster op de eer-

ste verdieping hadden de bewoners een goed uitzicht over de Ganssteeg. Hetzelfde venster is op twee van de drie tekeningen van Saftleven te zien (afb.1 en 3). Een tuinmuur vormt de afscheiding met de Ganssteeg. Het water links is de grenssloot van het gerecht Soestbergen en daarmee van de stadservrijheid.

Vele verbouwingen en eigenaren

Het huis Soestbergen heeft in de loop der eeuwen verschillende verbouwingen ondergaan. Het huidige adres is Gansstraat 165/167/169. In het pand bevond zich tot oktober 2011 het kantoor Algemene Begraafplaatsen Utrecht. Op de nabijgelegen begraafplaats Soestbergen zijn bekende en minder bekende personen begraven zoals Nicolaas Beets, Christiaan Kramm, W.G. van der Hulst, Gerrit Rietveld en Dirkje Kuik.

Het oorspronkelijke eenbeukige huis dateert uit de 15e of 16e eeuw. Vermoedelijk was dit het gerechtshuis van het goed Soestbergen. Via diverse eigenaren kwam het in bezit van de heren van Zuylen, die het in 1538 voor het eerst beleenden. In de 17e eeuw werd het eigendom van Johanna van Sneek, die het na haar dood naliet aan haar zoon Pieter van der Burch. Deze liet zich heer van Zoesbergen noemen en misschien is hij degene geweest, die het gerechtshuis tot een tweebeukig buitenhuis heeft laten verbouwen. Na zijn overlijden in 1671 moet het enkele jaren hebben leeggestaan. Uit deze tijd dateren de tekeningen van Saftleven. Daarna kwam het huis in handen van Pieters nicht Johanna Maria van der Burch. Mogelijk heeft zij het samen met haar echtgenoot Philibert de Clerque laten herstellen en verbouwen. Op een reconstructietekening van Frans Kipp (afb.8) is te zien hoe het huis Soestbergen er na de verbouwing moet hebben uitgezien.

Uiteindelijk werd het herenhuis in 1829 aangekocht door de gemeente Utrecht die het tot ontvangstruimte en woonhuis van de opzichter van de eerste algemene begraafplaats van Utrecht liet verbouwen. Tijdens deze verbouwing zijn de tuitgevels verdwenen en de twee zadeldaken vervangen door één groot afgeknot schilddak met lijstgevels. Zo ziet het er tegenwoordig nog uit. Een foto uit 1980 toont de achterzijde van Soestbergen (afb. 9). De relatief kleine achterdeur is een van de weinige onderdelen die nog enigszins herinneren aan het huis op de tekeningen van Herman Saftleven.

Met dank aan: Maarten van Deventer (Team Cultuurhistorie gemeente Utrecht), Charles Dumas (RKD), Richard Harmanni (Amsterdam), Leonard Kasteleyn (Bodegraven), Frans Kipp (Team Cultuurhistorie gemeente Utrecht), Erik Löffler (RKD), Robert-Jan te Rijdt (Rijksprentenkabinet, Amsterdam), Casper Schoemaker (Zeist) en Tolien Wilmer (Het Utrechts Archief).

Een andere versie van dit artikel (met noten en literatuurverwijzingen) verscheen eerder in: Ch. Dumas (red.), *Liber Amicorum Dorine van Sasse van Ysselt. Collegiale bijdragen over teken- en prentkunst*, Den Haag 2011.

Mussert en zijn trawanten

Het beeld dat vaak van Anton Mussert (1894-1946) wordt neergezet, is dat van een sukkelige burgerman, die een foute politieke keuze maakte door het nationaalsocialisme aan te hangen. De door hem in 1931 opgerichte NSB werd en wordt gezien als een partij voor mislukkingen en bekrompen lui. Zij werd graag belachelijk gemaakt. Tessel Pollmann heeft een zorgvuldig archiefonderzoek naar Mussert, zijn familie en de mensen in zijn naaste omgeving en de NSB uitgevoerd. In enkele thematische hoofdstukken toont zij aan dat Mussert een gewiekst, gevaarlijke en hebzuchtige man was. Door intriges lukte het hem in 1927 zijn chef bij de Provinciale Waterstaat in Utrecht op te volgen en vanaf 1934 wist hij een groot vermogen te verwerven. Als familieman zorgde hij ervoor dat leden van zijn familie - meerdere waren lid van de NSB -, goede banen kregen. Tot de mensen uit de partijtop hield hij meer afstand. De relatie met Van Geelkerken, in 1931 medeoprichter van de NSB en tweede man binnen de partij, bekoelde gaandeweg. Zij hebben elkaar zelfs nooit getrouwd. Van Musserts imago van parmantige, kleinburgerlijke leider van de NSB blijft in dit boek niets over. **PR**

Tessel Pollmann, Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen. Amsterdam: Boom, 2012. 304 p. ISBN 978 94 6105 547 7. € 19,90.

Chroniqueur Crone

'Op koninginndag hingen er lampions in de Geertestraat en behalve de rolmopsman met de muzikanten mocht niemand, die er geen familie had, het hek binnen.' Hij is misschien wel de meest Utrechtse schrijver: C.C.S. Crone (1914-1951), auteur van een bescheiden oeuvre dat pas laat brede erkenning kreeg - niet in het minst van zijn literaire vakbroeders. Toch hoort Crone niet tot de vaderlandse literaire canon en moet zijn werk steeds opnieuw ontdekt en onder de aandacht gebracht worden. Onder de titel *De schuiftrompet* verscheen in 1947 de eerste druk van zijn verzameld proza en pas 25 jaar later volgde een tweede. Omdat de zesde en laatste editie van 2001 al lang uitverkocht was, nam Marijke van Dorst van literaire Salon Saffier het initiatief voor een heruitgave. Dat leidde tot een mooi verzorgd boek voorzien van een stofomslag met een sfeervolle illustratie die Cor Icke tekende voor de oorspronkelijke uitgave. Crones proza van menselijk mededogen is daarmee weer voor iedereen toegankelijk.

C.C.S. Crone, De schuiftrompet. Verzameld Proza. 7e druk. Utrecht: Uitgeverij IJzer, 2012. 208 p. ISSN 978 90 8684 077 9. € 18,50.

Roerige Utrechtse jaren 70 en 80

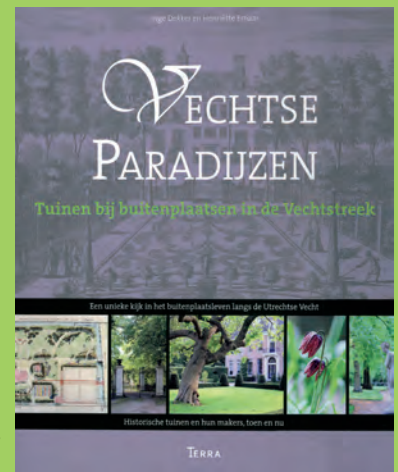
Hoog Catharijne stond in de jaren 70 en 80 in Utrechtse actiekringen voor alles wat fout was: grootschalige en anonieme architectuur, vernieling van historische wijken, de macht van het grootkapitaal, de arrogantie van bestuurders en hun minachting van de gewone burger. In de documentaire *Onutregse toestanden* gaat maker Ruud Bakker op zoek naar de drijfveren van de actievoerders van toen en hun visie op geweldloos dan wel gewelddadig verzet. Zij en een van hun 'vijanden' - politiekorpschef Peter Vogelzang - blikken terug op demonstraties, bezettingen, kraakacties en (gewelddadige) confrontaties. Hun verhalen worden geïllustreerd met (unieke) historische beelden van de ontwikkeling van Hoog Catharijne en het verzet daartegen, de slag om het NV-Huis (Tivoli) en de strijd om het behoud van Amelisweerd. Aardig zijn de extra's: wijkreportages van UN-tv over Utrechtse studenten en krakers en korte interviews waarin zes hoofdpersonen vertellen welke boeken, films en muziek hen geïnspireerd hebben.

Ruud Bakker, Onutregse toestanden. Utrecht: Stichting Hollandse Verbeelding, 2012. DVD 55 minuten + extra's. € 15,- (incl. verzendkosten), te bestellen via e-mail: ruud@adapterfilm.nl

Lusthoven langs de Vecht

Als de tuinen van de buitenplaatsen langs de Vecht nog in hun oude 17e- en 18e-eeuwse glorie zouden bestaan, dan waren ze nu een van de grootste toeristische trekpleisters van het land. Al in hun tijd van ontstaan trokken verschillende ervan, bijvoorbeeld de tien hectare grote barokke tuinen van Huis ter Meer, bezoekers uit binnen- en buitenland. Ook al is er veel verdwenen en zijn de meeste resterende buitenplaatstuinen een stuk kleiner geworden, nog steeds gelden ze als 'Vechtse paradijzen'. Onder die titel verscheen een schitterend, rijk geïllustreerd boek met korte hoofdstukken over heden en verleden van elf nog bestaande en vier grotendeels verdwenen of 'verborgen' buitens, zoals de auteurs die aanduiden. Ze geven ook informatie over de toegankelijkheid van de tuinen, handig, want wie dit boek doorbladert krijgt lust de paradijsjes zelf te gaan bezoeken.

Inge Dekker en Henriëtte Emaar. Vechtse Paradijzen. Tuinen bij buitenplaatsen in de Vechtstreek. Houten: Terra Lannoo, 2012. 144 p. ISBN 978 90 8989 531 8. € 29,99.

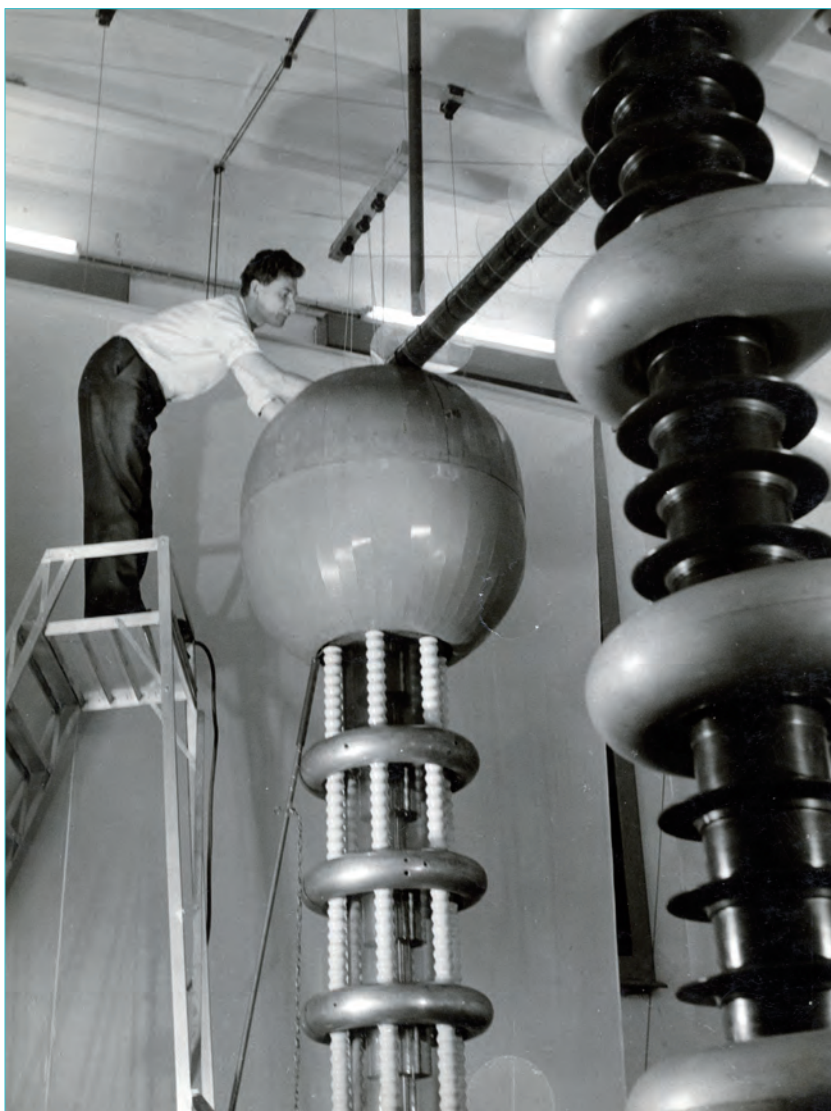
Neerslag meten en egels vangen

De Utrechtse bètafaculteit als casus van 200 jaar wetenschapsbeoefening

In 1811 begonnen als een breed onderwijsinstituut groeide de Utrechtse bètafaculteit uit tot een eilandenrijk van gespecialiseerde disciplines en subfaculteiten. In een toegankelijke studie, die zich ook laat lezen als casus van 200 jaar Nederlandse wetenschapsbeoefening, beschrijft Patricia Faasse deze ontwikkeling én de recente terugkeer naar één ongedeelde Faculteit Bètawetenschappen.

De Utrechtse bètafaculteit is niet alleen in naam, maar ook in de praktijk met de stad verbonden. Zo beklom de ambtenaar die belast was met de regeling van het stadsuurwerk tussen 1839 en 1843 drie keer per dag de Doms toren om de stand van een regenmeter, een barometer, een psychrometer en een windvaan af te lezen. Hij deed dit in het kader van meteorologisch onderzoek van de hoogleraren Richard van Rees en Willem Wenckebach.

Patricia Faasses *Profiel van een faculteit* beschrijft de geschiedenis van de Utrechtse bètafaculteit die met het Organiek Besluit van 1815 in het leven was geroepen en in 1988 (tijdelijk) werd opgeheven. Centraal staan daarin de volgende thema's: de benoeming en taakopvatting van hoogleraren, de verhouding tussen onderwijs en onderzoek, ontwikkelingen in de wetenschapsbeoefening, schaalver-

Hoogspanningsgenerator in het Fysisch Laboratorium (Bijlhouwerstraat), maart 1955.

□ FOTO UIT UNIVERSITAIRE FILM. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

groting en specialisering, en de relatie tussen de in de bètafaculteit ondergebracht disciplines. Samengevat draait het om een voortdurende en moeizame zoektocht naar de identiteit ofwel het 'profiel' van de faculteit.

Van algemeen naar specialistisch

Faasse weet zo bijna tweehonderd jaar geschiedenis op een samenhan-

gende manier te beschrijven. Daarbij onderscheidt zij drie periodes. Tussen 1815 en 1876 werd het karakter van de bètafaculteit primair bepaald door onderwijs. Dit was erop gericht de studenten te vormen en voor te bereiden op een studie aan een van andere faculteiten. Er waren weinig hoogleraren. Zij doceerden een breed vakkenpakket, ontwikkelden in geen

van deze vakken echt expertise en kwamen nauwelijks toe aan onderzoek. De hoogleraren beschouwden zich niet als vertegenwoordigers van een discipline, maar als leden van de Utrechtse hogeschool.

Tussen 1876 en 1940 veranderde de bètafaculteit wezenlijk van karakter. Onderwijs was niet langer gericht op algemene vorming maar op het opleiden van praktische beroepsmensen. Studentenaantallen en de beschikbare onderwijsfaciliteiten namen toe. Hoogleraren werden gekoppeld aan een specifiek vak waarmee zij zich in toenemende mate gingen identificeren. Specialisering zette door, waardoor de bètafaculteit uiteenviel in verschillende gesloten disciplines met elk hun eigen onderzoekslaboratorium. Terwijl de binding tussen Utrechtse natuurwetenschappers afnam, groeide juist het contact met vakgenoten in binnen- en buitenland.

In de naoorlogse periode zetten deze trends verder door. Hoogleraren en studentenaantallen stegen spectaculair. De samenhang en samenhangigheid in de bètafaculteit namen verder af. Organisaties zoals ZWO (*Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek*, tegenwoordig NWO: *Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek*) werden in het leven geroepen om tegemoet te komen aan de behoefte aan nationaal wetenschapsbeleid. Niet de lokale universiteiten maar een centrale, onafhankelijke organisatie zou voortaan het geld verdelen. Niet alle disciplines wisten even handig in te spelen op dit subsidieorgaan. Verdere differentiatie tussen de vakgebieden was het onvermijdelijke gevolg. Zonder eigen profiel was de opheffing van de bètafaculteit een kwestie van tijd.

Geen 'Africhting maar Opleiding'

Profiel van een faculteit is vanuit meerdere perspectieven te lezen en zal daarom een brede groep lezers aanspreken. Het is in eerste instantie een 'gedenkboek', gefinancierd door de Faculteiten Bètawetenschappen en Geowetenschappen. Nu geven gedenkboeken doorgaans een tamelijk beschrijvend overzicht van het verleden. Ze worden met een borrel gevierd en presentie-exempla-

ren verdwijnen vaak ongelezen in de boekenkast. Hoewel dit boek ook vrij beschrijvend van aard is, is het gelukkig veel meer dan een gedenkboek alleen en verdient het daarom zeker om grondig gelezen te worden.

Professor G.F.P.B. van Meer, decaan Faculteit Bètawetenschappen, noemt het boek in zijn 'Ten geleide' een 'feest van herkenning'. Het woord 'feest' is misschien niet geheel van toepassing op heden en verleden van de bètafaculteit, maar de parallellen tussen beide zijn inderdaad opvallend. Het boek wemelt van lange citaten, waarvan de strekking niets aan actualiteit heeft ingeboet. Op deze manier houdt Faasse de lezer aan de hand van de geschiedenis een spiegel voor. Wat te denken van G.J. Mulders observatie dat het onderzoeksleven 'uit den aard der zaak een egoïstisch bestaan' is? Of A.A.W. Hubrechts klacht dat universitair onderwijs niet gericht moet zijn op 'Africhting maar Opleiding'? Mooi ook is de door J.A.C. van Leeuwen uitgesproken vrees, 'dat bij de inderdaad hoognodige versobering van ons gansche leven de Universiteit schade zou kunnen lijden? Wanneer wordt de vraag gesteld, "hoever de bezuiniging zal kunnen gaan zonder ontwrichting van het Universitaire onderwijs", is dan de uiterste grens niet bereikt?'

Casus wetenschapsbeoefening

Niet op de laatste plaats is *Profiel van een faculteit* van belang voor geïnteresseerden in de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis. Met de Utrechtse bètafaculteit als 'case' geeft het in grote lijnen een helder overzicht van 200 jaar wetenschapsbeoefening in ons land. Het boek is op zich al waardevol als introductie of naslagwerk. Het beschrijvende karakter zit hem meer in de bescheiden presentatiewijze dan in de inhoud. De studie biedt nieuwe inzichten in het ontstaan en de ontwikkeling van wetenschappelijke disciplines. Faasse laat overtuigend zien dat de bètadisciplines niet, zoals vaak gedacht, in het begin maar aan het eind van de 19e eeuw zijn ontstaan. Bovendien betreedt zij nieuw wetenschapshistorisch terrein met haar verkenning van het wetenschapsbeleid in Nederland. Innovatief

Boekbespreking

Patricia Faasse, *Profiel van een faculteit. De Utrechtse Bètawetenschappen 1815-2011*. Hilversum, Verloren, 2012. ISBN 978 90 8704 265 3. 189 pagina's, € 20,-.

Daan Wegener

Wetenschapshistoricus, junior universitair docent aan de Universiteit Utrecht.

is vooral haar analyse van de rol van ZWO en NWO voor de verdere differentiatie tussen de bètadisciplines. Hoewel de plaats van de bètafaculteit in de stad niet wordt gethematiseerd, kunnen lezers ook over dit onderwerp enkele vermakelijke anekdotes lezen. Eind 19e eeuw was er in de wijde omtrek van Utrecht geen egel meer te vinden. Hoogleraar A.A.W. Hubrecht had namelijk een kwartje per exemplaar uitgelopen. Met drachtige exemplaren hoopte hij alle ontwikkelingsstadia van het embryo, en daarmee de evolutionaire ontwikkeling van de soort, in kaart te brengen. De collectie was toonaangevend in Europa - met dank aan de Utrechtse bevolking.

Een onbetaalde rekening uit 1753

‘Pastij van hoenders’, ‘teelingen in gelee’, ‘ragou van sweserikken en hanenkammen’, dat waren in 1753 slechts drie van de vele schotels tijdens een feestmaal in Utrecht ergens in de buurt van de Dom. Dankzij een onbetaalde rekening weten we precies wat er op tafel kwam.

Uit de nalatenschap van mijn vader, prof. dr. P.J. van Winter, die op 6 maart 1990 in Groningen stierf, heb ik destijds enkele bundels met aantekeningen en fotokopieën van een onvoltooid archiefonderzoek meegenomen, om die te zijner tijd zelf te gebruiken. Mijn vader, emeritus hoogleraar in de Nieuwe Geschiedenis te Groningen, was jarenlang bezig geweest met een onderzoek naar Nederlandse ingenieurs en aandeelhouders van een 18e-eeuws kanaal in Spanje, dat niet bleek te renderen.¹ Eén van die aandeelhouders was Mr. Jan Hubert van Slijpe uit Maastricht, die in de jaren 1784-1789 als vice-hoofdschout van Maastricht en fel orangist in een hevige (pamfletten) strijd was gewikkeld met zijn patriottische medeburgers en zelfs eind 1789 uit die stad werd verbannen. Hij stierf in 1791 in Den Haag.²

Een etentje voor medebroeders

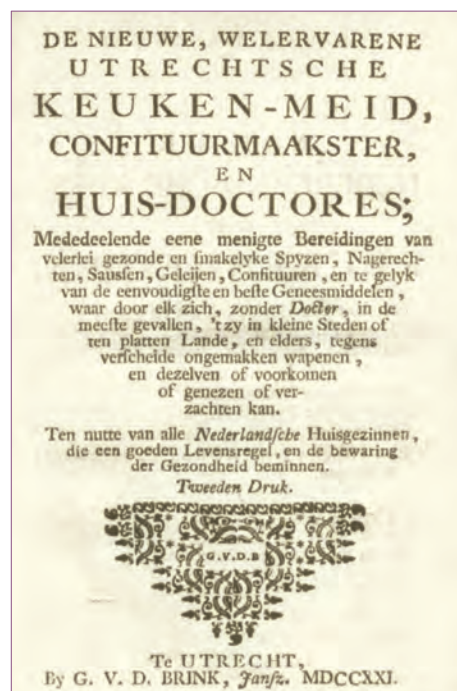
Deze Mr. Jan Hubert van Slijpe (geboren 1732) was als jonge man in januari 1753 expectant van een prebende in het Domkapittel te Utrecht, waarvoor alleen mensen van de Gereformeerde religie en van wettige geboorte in aanmerking kwamen.³ Een prebende was een periodieke uitkering uit het vermogen van een kapittelkerk, in dit geval de Dom te Utrecht. De goederen daarvan waren ten gevolge van de Reformatie ‘voor vrome doeleinden’ geconfisqueerd door de Staten van Utrecht, maar de bijbehorende uitkeringen werden verkocht aan vermogende protestanten. Jan Hubert van Slijpe was dus in afwachting van zo’n uitkering. Hij was op 1 maart 1752 burger van de stad Utrecht geworden⁴ en op 14 juni van datzelfde jaar ‘non sine laude’, niet zonder lof, daar gepromoveerd tot Meester in de Rechten.⁵ Om een prebende in het Domkapittel te kunnen krijgen, moest men meerderjarig zijn, dat wil zeggen 18 jaar of ouder, en een vol jaar in de stad Utrecht hebben gewoond zonder elders te overnachten. Deze ‘annale residentie’ kon met 150 gul-

Omslagtekening van De Volmaakte Hollandsche Keuken-Meid naar de herdruk uit 1965.

*Emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan
de Universiteit Utrecht.*

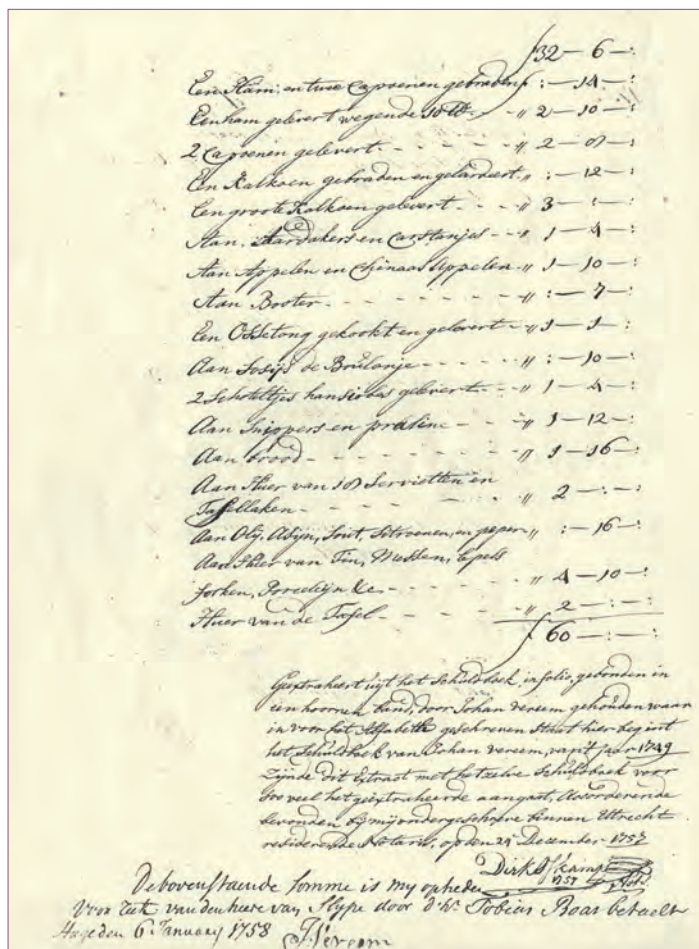
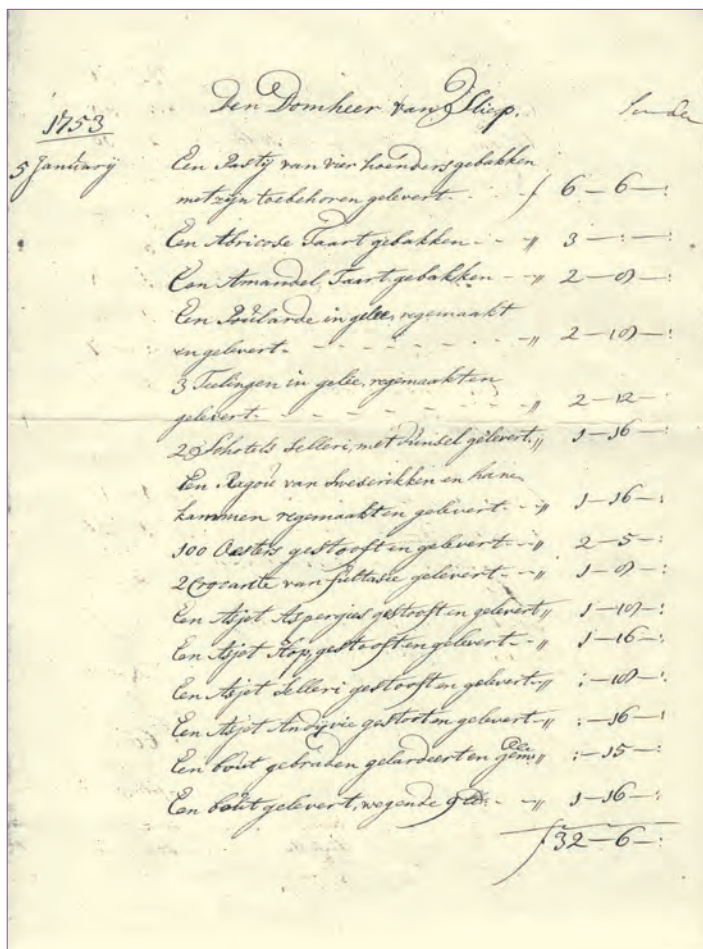
Jan Hubert van Slijpe had zijn prebende verkregen door resignatie van een voorganger, maar deed zelf wegens ziekte

alweer afstand daarvan in mei 1753, toen hij haar voor een notaris in Maastricht te koop aanbood.⁸ Een koper meldde zich snel, die al op 26 juni tot het kapittel werd toegelaten.⁹ Van Slijpe had intussen gedurende de jaren 1751 en 1752 bijna elke maand een presentiegeld van enige guldens en stuivers genoten, maar in 1753 alleen in de maanden januari en februari.¹⁰ Daarna was hij kennelijk ziek geworden en naar Maastricht teruggekeerd.

Titelpagina van de De Nieuwe Welervarene Utrechtsche Keuken-meid, 1771, facsimile editie (Utrecht 2007).

*De rekening uit 1753, fotokopie van het origineel
dat zich bevindt in het Nationaal Archief, Den Haag,
Archief Hof van Holland nr. 5142.*

14. Nageregt.

i	21	a	19	e	20	c	23	g
1	13	e	10	a	12	b	9	g
l	25	A	5	a	27	A	28	h
2	14	h	7	c	11	d	8	f
k	22	d	17	f	18	b	24	b

Verklaaring.

- A. Venezoen blijft staan.
a/b. Groote Taarten.
A Een schotel spriffen.
B. Een koude fyne Podding, of Soefen &c.
a, b, c, d. Vlade en Roomkaasjes.
e, f, g, h. Allerhande klein gebak.
a, b. Twee fruitschalen Kavejaar.
c, d. Twee fruitschalen met ansjovis.
e, f, g, h, i, k. Fruitschaalen met allerhande vruchten.
l, m. Twee fruitschalen Creme brule.
1, 2, 3, 4. Vier kleine schaaltes met kleine Taartjes.
5, 6. Twee schaaltes met Citroen fruif.
7, 8, 9, 10. Vier schaaltes, twee met knol Radys en twee met lange Radys.
11, 12. Twee schaaltes met gefchuimde room.
13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20. Acht schaaltes met allerhande vruchten.
21, 22, 23, 24, 25, 26. Zes schaaltes met allerhande banket.
27, 28. Twee schaaltes met suiker en pypkaneel.
By het Nagerecht mag men altyd fruitschalen in plaats van asfietten gebruiken; en het is zelfs veel cierlyker; want een Nagerecht moet altoos zo cierlyk als het maar doenlyk is opgedifcht worden.

15.

- A. Venezoenen.
a/b. Ham en Zult.
A, B. Groot koud gebrad.
c/d. Groote Taarten.
e, f, g, h. Vier schotels klein gebrad, Hoenders, Duiven &c.
i/h/l/m. Groot gebak als Spriffen, Podding Soefen &c.
n/o. Oesters of Kreeften of Chinaas-appelen.
a, b. Asfietten met zuur.
a, b, c, d. Fruitschalen met Salade.
e, f. Twee Fruitschaalen met ansjovis.
g, h. Twee Fruitschalen Kavejaar.
i, k, l, m. Vier Fruitschalen met aardakers en kastanjes.
c, d. Saus voor de Venezoenen op asfietten.
e, f. Twee asfietten met mosterd en suiker en kaneel.
n, o, p, q, r, s. Zes fruitschalen met groote vruchten of Sparsjes &c.
t, v. Creme brule.
w, x. Gefchuimde room.
y, z, aa, bb. Vier schaalten met Citroen en Ambervlade &c.
cc, dd, ee, ff. Vier fruitschaalen met klein gebak.
1, 2, 3, 4. Schaaltes met knol Radys.
5, 6, 7, 8. Schaaltes met lange Radys.
9, 10, 11, 12. Schaaltes met Offe-tongen.
13, 14. Schaaltes met gerookt gefnede vleesch.
15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22. Schaaltes met klein fruit of des winters met rofyen, amandelen, vygen, pruimen, pruimellen &c.
23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30. Schaaltes met boter.
31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42. Schaaltes met allerhande gely en klein banket.
43, 44, 45, 46. Schaaltes met gefnede en geraspte kaas.
gg, hh. Twee Fruitschaalen met kleine Taartjes.
***** twaalf of meer zoutvaten om de gapinge te vullen.

16. Be-

Of hij verplicht was, op vrijdag 5 januari 1753, de maaltijd aan te bieden waarvan de rekening toen niet werd betaald, of dat het alleen een goede gewoonte onder de domheren was om na twee jaren van expectantie een versnapering voor de collega's te organiseren, kan ik niet zeggen bij gebrek aan een voorschrift daaromtrent. Wel was het in het kapittel van Sint Jan te Utrecht voorgeschreven om bij de eerste admmissie aan de medebroeders een 'collation' aan te bieden ter waarde van 63 gulden, en zes jaar later bij de tweede admmissie een maaltijd voor 150 gulden.¹¹ In elk geval betoonde onze domheer zich gastvrij en bestelde een etentje in de prijsklasse van een 'collation' voor 60 gulden, dat hem werd geleverd door de 'pastijbakker' Johan Vereem te Utrecht. Deze pasteibakker was een uitzendkok die maaltijden bij opdrachtgevers elders in de stad afleverde en dus aan het hoofd

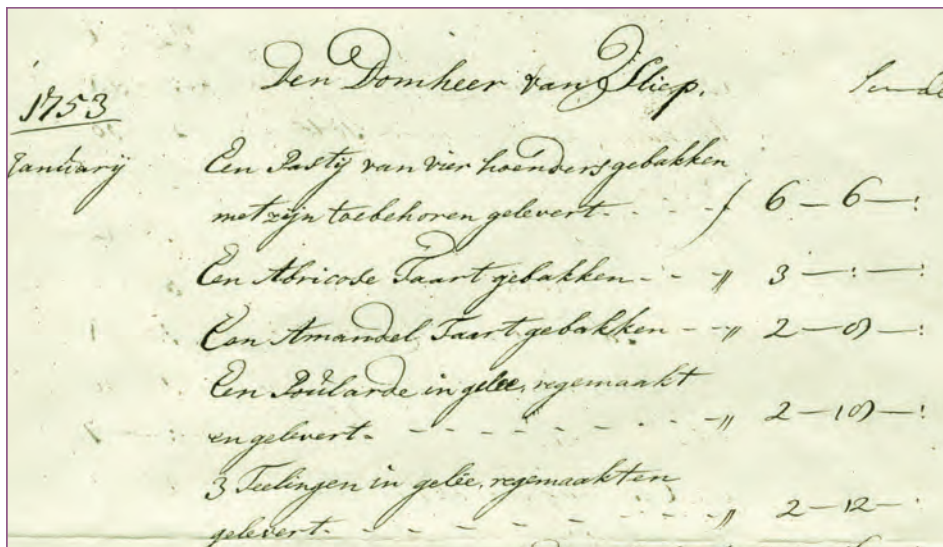
Pagina 146-147 uit De Volmaakte Hollandse Keuken-Meid (facsimile 1965 van de 5e druk 1761) met op pagina 147 een voorbeeld 'hoe men de Spyzen op Tafel zal schicken, als men dertig en meer menschen op een Collation onthaalen wil'. Op pagina 146 is een schikking getekend voor een tafel met nagerechten. Helaas ontbreekt zo'n schema voor een 'collation'.

stond van wat wij een cateringbedrijf zouden noemen. Zijn bedrijf was gevestigd aan de westzijde van de Buurkerksteeg in Utrecht en heette minstens sinds 1721 de 'Venezoenpastij', met als eigenaar de meesterkok Johan Vereem.¹² Na de dood van zijn vader erfde Johan Vereem jr. nog als minderjarige in 1747 diens pasteibakkerij,¹³ en hij was het die aan Mr. Jan Hubert van Slijpe de gerechten leverde die deze als domheer expectant op 5 januari 1753 aan zijn medebroeders aanbood.

Een tafel vol gerechten

Deze maaltijd werd, naar uit de rekening blijkt, genoten door achttien personen.¹⁴ Er werden zoete en hartige taarten en

pasteien geserveerd, naast vlees en gevogelte, verschillende groenten en lekkernijen, zonder duidelijke volgorde. Als we uit de prijsklasse mogen afleiden dat het niet om een diner maar om een 'collation' ging, was er dan ook geen sprake van gangen, maar werden alle schotels tegelijk op tafel gezet. De gerechten zijn door mij genummerd voor de overzichtelijkheid. Als we nu uitgaan van de manier waarop de gerechten volgens de *Volmaakte Hollandsche Keuken-meid*, het bekende kookboek waarvan de vijfde druk in 1761 verscheen, bij een 'collation' op tafel moeten staan, krijgen we het volgende beeld:¹⁵ in het midden staan 'Venezoenen' ofwel wildbraadpasteien. Bij ons

Transcript van de rekening en detail van het origineel dat zich bevindt in het Nationaal Archief, Den Haag, Archief Hof van Holland nr. 5142.

1753

5 Januarij

Den Domheer van Sliep

1	Een pastij van vier hoenders gebakken met zijn toebehoren geleverd	f	6 - 6 - :
2	Een Abricose Taart gebakken - - - - -	"	3 - : - :
3	Een Amandel Taart gebakken - - - - -	"	2 - 8 - :
4	Een Poularde in gelee ingemaakt en geleverd - - - - -	"	2 - 18 - :
5	3 Teelingen in gelée, ingemaakt en geleverd - - - - -	"	2 - 12 - :
6	2 Schotels Selleri, met dunsel geleverd - - - - -	"	1 - 16 - :
7	Een Ragou van Sweserikken en hanen kammen ingemaakt en geleverd	"	1 - 16 - :
8	100 Oesters gestooft en geleverd - - - - -	"	2 - 5 - :
9	2 Crocante van fultasie geleverd [?] - - - - -	"	1 - 8 - :
10	Een Asjet Aspergies gestooft en geleverd - - - - -	"	1 - 18 - :
11	Een Asjet Hop, gestooft en geleverd - - - - -	"	1 - 16 - :
12	Een Asjet Selleri gestooft en geleverd - - - - -	"	- 18 - :
13	Een Asjet Andijvie gestooft en geleverd - - - - -	"	- 16 - :
14	Een bout gebraden gelardeert en gem[arineert] - - - - -	"	- 15 - :
14 a	Een bout geleverd, wegende 9 lb. - - - - -	"	1 - 16 - :
		f	32 - 6 - :

[verso]

		f	32 - 6 - :
15	Een ham: en twee Capoenen gebraden - - - - -	"	- 14 - :
15 a	Een ham geleverd wegende 10 lb. - - - - -	"	2 - 10 - :
15 b	2 Capoenen geleverd - - - - -	"	2 - 8 - :
16	Een Kalkoen gebraden en gelardeert - - - - -	"	- 12 - :
16 a	Een groote Kalkoen geleverd - - - - -	"	3 - : - :
17	Aan Aardakers en Carstanjes - - - - -	"	1 - 4 - :
18	Aan Appelen en Chinaas Appelen - - - - -	"	1 - 10 - :
19	Aan Booter - - - - -	"	- 7 - :
20	Een Ossetong gekookt en geleverd - - - - -	"	1 - 1 - :
21	Aan Sosijs de Boulonje - - - - -	"	- 10 - :
22	2 Schoteltjes hansiolas geleverd [?] - - - - -	"	1 - 4 - :
23	Aan Snippers en praline - - - - -	"	1 - 12 - :
24	Aan brood - - - - -	"	1 - 16 - :
	Aan Huer van 18 Servietten en Tafellaken - - - - -	"	2 - : - :
25	Aan Olij, Asijn, Sout, Sitroenen, en peper - - - - -	"	- 16 - :
	Aan Huer van Tin, Messen, lepels, forken, Porceleijn etc. - - - - -	"	4 - 10 - :
	Huer van de Tafel - - - - -	"	2 - : - :
		f	60 - : - :

komt daarvoor alleen nr.1 in aanmerking, een pastei van vier hoenders, hoewel dat geen wildbraad is maar wel de duurste pastei die erbij is. Links en rechts daarvan komen ham en zult, ofwel varkensbil en -keelstuk, misschien onze nrs.7 en 15, een ragout van zwezerikken en hanekammen (van vlees uit de keel van een kalf of lam, met paddenstoelen) en een ham. De twee gebraden kapoenen van nr.15 kunnen een plaats hebben gevonden onder de volgende rubriek: groot koud gebrad, dat nog verder naar links en rechts staat, waar ook onze nrs. 14 en 16, gebraden schapenbout en kalkoen, thuishoren. Jammer genoeg geeft de *Volmaakte Hollandsche Keuken-meid* geen plattegrond van een volledige 'collation', alleen een opsomming van alle schotels. We moeten dus zien dat we de andere nummers min of meer symmetrisch om de genoemde schotels heen groeperen.

Er volgen dan twee grote taarten, onze nrs. 2 en 3: een abrikozentaart en een amandeltaart. Verder weg staan schotels klein gebrad van hoenders, duiven etcetera, die kunnen corresponderen met onze nrs.4 en 5: een poularde in gelei en drie teelingen in gelei. Teelingen moeten talingen zijn, een klein soort eenden. Het woord komt buiten Utrecht blijkbaar niet voor, maar behalve in deze rekening is het ook te vinden in *De Nieuwe Welervarene Utrechtsche Keuken-meid* uit 1771 in 'het Lystje van Tydige en Ontydige Spysen', als benaming van vogels die na ganzen, eenden, snippen, patrijzen en lijsters in oktober en december 'tydig' zijn.¹⁶ Ze passen dus in de rubriek klein gebrad van gevogelte.

Aangezien wij te maken hebben met een etentje voor achttien personen in plaats van dertig, is het niet verwonderlijk dat

niet alle schotels uit de opsomming van de *Volmaakte Hollandsche Keuken-meid* in de rekening van Johan Vereem zijn terug te vinden. Zo missen we de vier schalen met Groot gebak zoals spritsen en soezen, evenals de fruitschalen met klein gebak, de Crème brûlée, de geslagen room en de Ambervlode. Aan de andere kant vinden we bij onze domheer wel weer de rubriek Oesters of Kreeften of Chinaasappelen vertegenwoordigd, in de vorm van nr. 8, 100 oesters gestoofd en geleverd, en nr. 18, appelen en sinaasappelen.

Johan Vereem heeft dan geen fruitschalen met ansjovis en met kaviaar verschaft, maar wel vier schotels ('asjetten') met gestoofde groenten: de nrs. 10, 11, 12 en 13, asperges, hop, selderij en andijvie, die bij de *Volmaakte Hollandsche Keuken-meid* ontbreken. Wel hebben beide lijsten schalen met salade, zoals onze nr. 6, twee schotels selderij met veldsla ('dunsel'). Ook ontbreken de aardakers (*Lathyrus tuberosus*) en kastanjes niet (nr. 17), evenmin als de schaalpjes met ossentongen (nr. 20). In plaats van de schaalpjes gesneden rookvlees heeft Johan Vereem voor 10 stuiver saucijzen geleverd. (nr. 21). De schaalpjes met allerhande gelei en klein gebak van de *Keuken-meid* kunnen zijn vervangen door de snippers (van sukade?) en praline van Johan Vereem (nr. 23) en misschien ook door de schoteltjes met 'hansiolas' (nr. 22). Dat woord kan ik helemaal niet thuisbrengen, maar gezien hun plaats in de rekening moeten het toch zoiets als snoepjes zijn, drageetjes, of eventueel kleine taartjes.

We blijven nog zitten met een ander onverklaard gerecht: nr. 9, '2 Crocante van fultasie'. Volgens mij gaat het hier om twee *vol-au-vents* met kalfs- of kippenragout, knapperige pasteikorsten van bladerdeeg met een vulling van 'bruët fullet'. In een 16e-eeuws handgeschreven kookboek uit Gent, uitgegeven in 1989, staat daarvan een recept:¹⁷ een ragout van kip of kalfsvlees, gebonden met in het kooknat geweekt broodkruim en op smaak gebracht met gemberpoeder, kardemom en verjus (sap van zure appelen of druiven). De afleiding van het woord is en blijft onduidelijk. De plaats op de tafel is ook niet eenduidig; men zou het kunnen zetten bij het groot koud gebrad of bij het klein gebrad, maar eigenlijk is er door de *Volmaakte Hollandsche Keuken-meid* niet aan gedacht. Misschien was het een specialiteit van Johan Vereem?

Onbetaalde vordering

Opmerkelijk in zijn rekening is dat Vereem het arbeidsloon voor de bereiding veel lager berekende dan de geleverde ingrediënten. Zo kostten een ham en twee kapoenen samen 4 gulden en 18 stuiver, terwijl de bereiding daarvan in totaal slechts 14 stuiver kostte. Bij de kalkoen rekende hij op dezelfde manier. Interessant is verder dat hij helemaal geen dranken leverde of berekende, naar ik aanneem omdat de domheren zelf met hun wijngelden hun eigen wijnkelder hadden gevuld.

Onbekend is waar deze maaltijd eigenlijk plaatsvond. Zeker niet bij mr. Jan Hubert van Slijpe thuis, wiens ouders in Maas-

tricht woonden en die zelf waarschijnlijk alleen nog een studentenkamer had. Maar destijds was er achter de Dom aan de oostkant van de pandhof nog het nieuw choraalhuis, tevens westerse wijnkelder.¹⁸ Zou daar deze 'collation' hebben plaatsgevonden?

Hoe dit ook zij, de rekening werd toen niet betaald, maar na vijf jaar heeft Johan Vereem door tussenkomst van een notaris zijn geld toch gekregen. Eind goed, al goed, wat hem betreft. Voor de bankier Tobias Boas in Den Haag evenwel, die het bedrag voorschoot, kwam het stuk terecht bij de 'Slegte Activen', de onbetaalde vorderingen. Jan Hubert van Slijpe heeft zijn schuld dus nooit afgelost.

Noten

- 1 De enige publicatie hieruit: P.J. van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17^e en 18^e eeuw*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks deel 137 (Amsterdam etc. 1988).
- 2 M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801*. Maaslandse Monografieën deel 1 (Assen 1964) 69-71, 80-85, 94.
- 3 A. Hallema (red.), 'De Utrechtsche kapittels tijdens en na de Hervorming. Bronnen voor de geschiedenis van het Kapittel van St. Jan', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 56 (1932), 129-342, speciaal 320, Dossier E.
- 4 Het Utrechts Archief (HUA), Alfabetische lijst der Nieuwe burgers 1701-1828, deel 2 A onder de letter S: 1752 1 maart, Slijpe (Johannes Huijbertus) geb. van Maastricht, Canonic in 't Capittel ten Dom.
- 5 F. Ketner (red.), *Album Promotorum, qui inde ab anno MDCXXXVI usque ad annum MDCCCXV in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt*, 155. Hij wordt daar ten onrechte opgevoerd als J.A. van Slijpe.
- 6 HUA, toegangsnummer 216, Domkapittel inv. 2-15., d.d. 1750 december 15 en 1752 januari 31.
- 7 HUA, Domkapittel inv. 757-3, 1750 december 15.
- 8 Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht, Notariaatsarchief notaris M. Brull, inv. nr. 1874 d.d. 1753 mei 29.
- 9 HUA, Domkapittel inv. 2-15, d.d. 1753 juni 26.
- 10 HUA, Domkapittel inv. 779-6.
- 11 Hallema, 'Utrechtsche kapittels', 323-325.
- 12 HUA, Toegangsnummer 702-7, Stadsgerecht van Utrecht, Transporten en plechten 332-335, d.d. 1721 augustus 23.
- 13 HUA, Toegangsnummer 34-4, Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U174a010, d.d. 1747 maart 8.
- 14 Nationaal Archief, Den Haag, Archief Hof van Holland inv.nr. 5142, stukken van het bankiershuis Boas, daarbinnen in een bundel met gescheurde papieren omslag met opschrift 'Slegte Activen'.
- 15 *De volmaakte Hollandsche keuken-meid*, vijfde druk, Amsterdam 1761, in facsimile uitgegeven als *De volmaakte Hollandse keuken maid* (Leiden, A.W. Sijthoff, 1965) 147, op de laatste bladzijde 'van den korten inhoudt' voorin als volgt omschreven: 'Derde voorbeeld, hoe men de Spyzen op Tafel zal schicken, als men dertig en meer menschen op een Collation onthaalen wil'.
- 16 *De Nieuwe Welervarene Utrechtsche Keuken-meid*, 1771, facsimile editie (Utrecht 2007), 221.
- 17 *De keuken van de late Middeleeuwen. Een kookboek uit de 16de eeuw*, bezorgd en van commentaar voorzien door Ria Jansen-Sieben en Johanna Maria van Winter (Amsterdam 1989) 79, nr. 46.
- 18 Arie de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal* (Utrecht 2011) plattegrond met uitleg, 344-345.

Agenda en berichten

Vereniging

Historisch Café

Op vrijdag 8 juni vertelt Frits Broeyer, alumnus van de Universiteit Utrecht, over de totstandkoming, uitbreiding en beheer van de historische collectie van het Utrechtsch Studentencorps, welke is ondergebracht bij het Universiteitsmuseum.

Het Historisch Café begint om 17.00 uur in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang Lange Nieuwstraat of Eligenstraat 37c. Toegang is gratis.

Grote Excursie Biltse buitenplaatsen

Op zaterdag 23 juni vindt de Grote Excursie (voorheen Groot Evenement) plaats. Bezocht worden drie buitenplaatsen in De Bilt: Sandwijck (start waarschijnlijk om 09.30 uur), Houdringe en Beerschoten. Medeorganisator Stichting Het Utrechts Landschap verzorgt rondleidingen en René Dessing, initiatiefnemer van het Jaar van de Historische Buitenplaats, houdt een inleiding over buitenplaatsen in Nederland. Zijn lezing, de lunch en de afsluitende borrel vinden plaats in het Paviljoen Beerschoten. Voor de wandelingen is goed schoeisel aan te bevelen. Vervoer: per auto, bus (begin- en eindpunt zijn goed bereikbaar) of fiets.

Aanmelding uitsluitend telefonisch op 11 en 12 juni tussen 10 en 12 uur bij Wim Deijkers: (030) 236 45 47. Er is plaats voor maximaal 100 leden (geen introducties). Na inschrijving s.v.p. direct € 30,- overmaken op rekening 56066 t.n.v. de Vereniging Oud-Utrecht o.v.v. 'Grote Excursie 2012'. Bedragen na 20 juni ontvangen, worden teruggestort. Het bewijs van deelname dat u ontvangt is tevens entreebewijs.

Fotobijschriften aprilnummer

Foutieve gegevens in de bronnen en een redactioneel slordigheidje hebben in het aprilnummer geleid tot enkele deels onjuiste bijschriften. De staande persoon naast Pierre Cuypers op de foto op pagina 36 blijkt niet Victor de Stuers, referendaris bij Binnenlandse Zaken, maar de rentmeester van kasteel De Haar, de heer Luiten. De foto onderaan pagina 43 toont niet Nieuwegracht 22, maar het (dubbel)pand nummer 24. Van nummer 22 is links nog een klein reepje zichtbaar. Zie voor een foto waarop het hoge, smalle witte pand goed te zien is catalogusnummer 64984 in de online-Beeldbank van Het Utrechts Archief. In het bijschrift op pagina 45 is sprake van 'Van Loo's rectoraat', dat moet natuurlijk zijn: 'Van de Loo's rectoraat'.

Andere organisaties

Kerken Kijken zoekt gidsen

Kerken Kijken Utrecht (KKU) opent deze zomer voor de 30e keer de deuren van twaalf Utrechtse binnenstadskerken. Vrijwillige gidsen beantwoorden vragen van bezoekers en leiden hen desgewenst rond. Vanwege ruimere openingstijden heeft de organisatie behoefte aan nieuwe enthousiaste vrijwilligers die houden van Utrecht, geschiedenis, cultuur en mooie verhalen. Naast een introductieprogramma biedt KKU de vrijwilligers een feestelijke seizoensopening en -afsluiting en de mogelijkheid deel te nemen aan lezingen en activiteiten buiten het seizoen.

Op zaterdag 9 juni vindt er van 11.00 tot 12.00 uur een informatiebijeenkomst plaats in de Pieterskerk in Utrecht. Voor informatie en aanmelding kunt u terecht op de website www.kerkenkijken.nl, bij Guda Irrgang (06 282 622 23, g.irrgang@tele2.nl) of Gea Rodermond (030 - 252 16 79, gea.rodermond@planet.nl).

Zomeractiviteiten 2012

Een greep uit het grote aanbod: op 2 juni is er weer van alles te beleven tijdens de *Stadsdag Utrecht*: www.stadsdagutrecht.nl. In het Volksbuurtmuseum is tot 1 juli een kleine expositie over *De verborgen oorlog* (zie: www.volksbuurtmuseum.nl). *Door stromen verbonden - 100 jaar leven in rivierenland* is het thema van exposities in musea in IJsselstein, Gorinchem, Nieuwegein, Tiel, Vianen en Wijk bij Duurstede (www.doorstromenverbonden.nl). Voor de *Open Tuinendag* in de Utrechtse binnenstad op 30 juni zie pagina 67. En voor alle activiteiten rond de *buitenplaatsen in gemeente Stichtse Vecht*: www.stichtsevecht.nl/buitenplaatsen.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 85e jaargang nr. 3 / juni 2012 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 4: 1 juli 2012

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220 en RonDom, Damplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. *Opzegging* van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Projectontwikkeling Bemiddeling Verhuur Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl

Het idee is dat we samen de bank zijn.

De Rabobank is een coöperatieve bank en wij geloven dan ook sterk in samenwerking. Daarom hebben wij geen aandeelhouders, maar leden. Als lid kunt u invloed uitoefenen op ons beleid. Zo kunt u zelf producten, activiteiten en diensten bepalen. Samen met ons de bank vormen. Dat is het idee.

Onze leden zijn de bank.

Rabobank. Een bank met ideeën.